

אורדיה מרה

(Oradea Mare; בהונגרית: נודיורוד Nagy Varad; בגרמניה: גרוסורדין Grosswardein), עיר בטרנסילוניה הצפונית. עד 1918 היתה העיר שייכת להונגריה, ב-1918 עברה לידי רומניה וב-1940-1944 שוב היתה בשלטון הונגריה.

עדויות ראשונות על יהודים בא' הן מראשית המאה ה-18. ב-1835 ישבו בה כ-100 משפחות יהודיות. יהודי א' מילאו תפקיד מרכזי במסחר, בחיי הרוח והתרבות, ורבים מהם היו פטריוטים הונגרים בלב ונפש. בא' היו שלוש קהילות, אורתודוקסית, סטטוס קוו (בין אורתודוקסים לקונסרווטיונים) וניאולוגים (בין קונסרווטיונים לרפורמים). אחרי סיפוח א' לרומניה ב-1918 גברה מאוד השפעת הציונות בקרבם. ב-4-6 בדצמבר 1927 פקד פוגרום את יהודי העיר, בעת שנערכה בה ועידת האיגוד הלאומי של הסטודנטים הרומנים. במיפקד ב-1930 נמנו בא' 19,858 יהודים, וב-1941 היה מספרם 21,337 (22.9% מכלל התושבים), והם היו הריכוז היהודי השני בגודלו בהונגריה.

עם סיפוחה של א' להונגריה בספטמבר 1940 הוחלו על יהודי א' כול החוקים האנטי-יהודיים שנחקקו בה, והקהילה סבלה בעיקר מגיוס הגברים לגדודי שרות העבודה ומן הגזירות הכלכליות שהיו כלולות בחוקים האנטי-יהודיים. בקיץ 1941 נשלחו כמה יהודים שמעודם לא היו אזרחי הונגריה לקמיניץ פודולסקי, ושם נרצחו עם עוד 18,000 יהודים מהונגריה. אחרי 1942 הוגבר הגיוס לגדודי שירות העבודה, וכ-80% מכלל 6,000 המגויסים נספו בעת שירותם.

מיד עם כיבוש הונגריה בידי הגרמנים ב-19 במרס 1944 החלו הכובשים ברדיפת היהודים. ב-31 במרס הפקיע הס"ס את בית-החולים היהודי, והקהילה היהודית נדרשה לספק לו חומרים מסויימים. ראש הקהילה שנדור לייטנר מונה לאחראי על איסוף החומרים. ב-6 באפריל החרימו הגרמנים כמה בתים של יהודים, אסרו את דייריהם הגברים ואת הנשים והילדים זרקו לרחוב. הפקעת הדירות הפרועה נפסקה, מכיוון שפגעה במאמץ לצייד את בית-החולים. ב-18 באפריל 1944 החל הצבא ההונגרי (Honved) להפקיע רכוש יהודים בא'. הפעולות הללו הפכו למיותרות עם פרסום הצו להקמת גטו ליהודי א'.

ב-1 במאי 1944 הגיע לא' תיאודור דנקר, נציגו של אדולף איכמן, כדי לפקח על ריכוז היהודים בגטו, סמוך למרכז העיר, וריכוזם של יהודי הסביבה בגטו אחר, בקרבת מפעל העצים 'מזי'

(Mezey) שבפרברי העיר. את עיקר מלאכת גירוש היהודים לגטאות עשו ז'נדרמים הונגרים. מפקד הז'נדרמריה של איזור א' (איזור ז'נדרמריה IX) היה סגן-אלוף ינה פטרפי, והמפקד הישיר האחראי לריכוז היהודים בא' גופה היה סגן ראש-העיריה לסלו דיופאי. ב-2 במאי 1944 פורסמו מודעות בחתימתו של דיופאי על הקמת גטו ליהודי העיר. מפקד הגטו היה

פקד אימרה נמט, ויד ימינו היה קצין משטרה אחר, אישטוון קובץ' נודי. צוותים של אנשי משטרה ז'נדרמים עסקו באותו יום בגירוש אלפי היהודים הראשונים לגטו. היהודים הוצאו בכוח מבתיהם ונאלצו לעמוד מולם עד שהיו די יהודים למלא את המשאית שהסיעה אותם לגטו. הגטו היה מוקף ז'נדרמים ושוטרים כדי למנוע בריחת יהודים. עד 6 במאי רוכזו בגטו יותר מ- 10,000 יהודים, וב- 9 במאי הוכרז כי הגטו מלא, ואז היו בו כ- 20,000 נפש. השלטונות קצבו להם את מנות המזון – 400 כיכרות לחם ו- 100 ליטר חלב ליום. ביום שבו החל ריכוז היהודים בגטו כוננו השלטונות רשמית יודנרט (Zsido Tanacs), בראשותו של לייטנר. ב- 9 במאי 1944 רוכזו כ- 2,500 גברים יהודים לשירות עבודת כפייה.

למחרת נטל פטרפי אישית את הפיקוד על הגטו, ובעזרת הז'נדרמים שלו השליט משטר טרור. בעיקר התאכזרו הז'נדרמים ליהודים במבשלת השיכר 'דרהר' (Dreher) שבה נחקרו היהודים ועונו בלי רחמים, במאמץ לגלות היכן מצויים חפצי ערך של היהודים. לדברי ראש המשטרה החשאית ההונגרית פטר הין, נתגלה כסף רב ונפתחו הליכים משפטיים נגד יותר מ- 2,000 לא- יהודים על כי 'הסתירו' רכוש יהודים.

בינתיים הוקם הגטו ליד מפעל העצים 'מזי'. רוכזו בו כ- 8,000 יהודים מיישובי הסביבה. היישובים הללו היו:

אלשד (Elesd; רומנית Alesd)

פודייוריה (Fugyvasarhely; רומנית Ossorheiu)

ביהורפושפוקי (Biharpuspoki; רומנית Episcopia Bihorulului)

נודיברוד (Nagybarod; רומנית Borodul Mare)

ביהור (Bihar; רומנית Biharea)

ביהורדיוסג (Bihardioszeg; רומנית Diosig)

מרגיטה (Margitta; רומנית Marghita)

רב (Rev; רומנית Vad)

מזטלגד (Mezőtelegd; רומנית Tileagd)

סולורד (Szalard; רומנית Salard)

סקיהיד (Szehelyhid; רומנית Sacului)

ברטיספלוק (Berettyöszeplak; רומנית Suplacul De Barcau)

נודי סולונטה (Nagy Salonta; רומנית Salonta Mare), ועוד יישובים קטנים אחרים בנפת ביהור (Bihar).

ב- 24 במאי 1944 יצא המשלוח הראשון של יהודים לאושוויץ, ממפעל העצים 'מזי', ובו בעיקר יהודים מן הגטו ההוא, וכן 300 יהודים מהגטו שבעיר עצמה. כעבור שלושה ימים החל הגירוש מהגטו שבעיר במלוא התנופה. כמעט יום יום, עד 3 ביוני 1944, נשלחו כ- 3,000 יהודים לאושוויץ, עד שהגטאות בא' התרוקנו למעשה. בין 16 ל- 17 ביוני הובאו 2,819

יהודים מקהילות יהודיות קטנות מדרום-מזרח לדברצן, רוכזו לזמן קצר בגטו א' ואחרי-כן גורשו לאושוויץ.

היודנרט ניסה כוחו בהצלה וכן עשו מאמצים יהודים פרטיים. כמה יהודים מא' נמלטו מהגטו וכ- 40 משפחות ניסו להסתתר בבונקרים שחפרו בחיפזון בגטו עצמו. רובן נתגלו, אך 28 משפחות הצליחו להסתתר בבית-החרושת לסבון 'רוטברט', בסיוע קצין הצבא ההונגרי אפאן ורעייתו. עוד שישה יהודים הצליחו לברוח מהגטו. בראשית הגירושים ניסה היודנרט למונעם בטענה כי מגיפת טיפוס פרצה בגטו במרכז העיר. את הרעיון העלה ד"ר שבסטיאן שזכה בעזרת רופא לא יהודי מחוץ לגטו, ד"ר קונרד באתי. ואולם, הצלחתם היתה מצומצמת; הם קיבלו רשות לאפשר ל- 18 חולים ואנשי צוות בלבד להישאר בא'. ניסיון אחר להציל עוד כמה יהודים עשה יעקב מיטלמן, ראש מחלקת הרווחה של היודנרט, ועמיתו קצנבאום, שקיבלו רשיונות עלייה (סרטיפיקטים) לארץ-ישראל. הם פנו בתמיכת היודנרט לשלטונות כדי לקבל שחרור בשבילם ובשביל בני משפחותיהם כנתינים בריטיים בכוח. בקשתם נדחתה והם גורשו. שישה יהודים ממשפחת לייטנר, ובכללם ראש היודנרט שנדור לייטנר, נכללו ברכבת קסטנר (ראה קסטנר, רז'ה ישראל) וכך ניצלו מגירוש. הם הובאו לבודפשט ובסופו של דבר הגיעו למקום מפלט בשווייץ.

באוקטובר 1944 נלחמו כוחות הונגריים וסובייטים באיזור א'. פעמים מספר עברה העיר מיד ליד, עד שב- 17 באוקטובר שוחררה סופית בידי הסובייטים. א' חזרה לרומניה עם כול טרנסילוניה הצפונית. אחרי המלחמה עברו בא' יהודים הונגרים ורומנים ששבו לבתיהם. גם ילדים יהודים רבים שניצלו בבודפשט הובאו לא', שבה לא היה המחסור כה חריף, ואחר-כך נלקחו רוב הילדים לארץ-ישראל. מ- 1947 התיישבו כ- 8,000 יהודים בא', ואפשר ש 2,000 מהם היו תושבי העיר לשעבר ששרדו. חיי הקהילה היהודית הוקמו מחדש. אחרי הקמת מדינת ישראל היגרו אליה רוב היהודים, וב- 1976 התגוררו בא' רק 920 יהודים.